

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2026.2.2>
УДК 316.647.6 : 821.161.2

Оксана Філатова

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, Миколаїв, 54007, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-4464-6933>
filatovaoks07@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ 1960-Х РОКІВ ЯК ПРОСТІР ПАРАЛЕЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ: ІДЕЙНІ ДОМІНАНТИ ТА РИТОРИЧНІ СТРАТЕГІЇ В ПУБЛІЦИСТИЦІ М. БРАЙЧЕВСЬКОГО І Є. СВЕРСТЮКА

У статті досліджено специфіку функціонування української позацензурної публіцистики (самвидаву) 1960-х років як інструмента інтелектуального спротиву радянській тоталітарній системі. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення витоків сучасної деколонізації українського гуманітарного простору через аналіз трактату М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» і памфлету Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», які заклали підвалини національного відродження.

Предмет дослідження — ідейно-змістові домінанти, риторичні стратегії та механізми спростування колоніальних ідеологем у публіцистичних текстах М. Брайчевського і Є. Сверстюка. У статті застосовано комплексний підхід, що базується на поєднанні загальнонаукових і літературознавчих методів: історико-генетичного, герменевтичного, компаративно-типологічного та дискурс-аналізу.

У результаті дослідження доведено, що ці тексти, попри жанрову відмінність, формують єдину дискурсивну стратегію подолання колоніальної залежності. Виявлено, що М. Брайчевський застосовує логіко-раціональний метод, деконструюючи офіційну радянську історіографічну концепцію 1654 року. Через аналіз термінологічних підмін історик повертає Україні статус суб'єкта міжнародного права XVII століття та спростовує ідеологему про «вічну дружбу народів». Водночас памфлет Є. Сверстюка розглянуто як зразок емоційно-експресивної інвективи. Використовуючи підпал Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР як метафору нищення національної пам'яті, автор апелює до морально-етичних категорій — гідності та відповідальності перед майбутнім поколінням.

Спільним знаменником для обох праць є повернення Україні статусу активного суб'єкта історії та культури. М. Брайчевський відновив політичну суб'єктність козацької держави в європейському контексті, а Є. Сверстюк обґрунтував духовну суб'єктність нації, для якої культура та пам'ять є екзистенційними цінностями, що потребують захисту від імперських зазіхань.

Ключові слова: дисидент; самвидав; публіцистичний дискурс; імперський міф; національні наративи; риторичні стратегії; ідейні домінанти.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового аналізу інтелектуальної думки українських дисидентів як форми інакодумства й інформаційного опору в ідеологічній системі координат. Нині залишається важливим осмислення літературно-публіцистичного дискурсу покоління «незгідних», у фокусі якого — злободенні питання соціокультурного буття: мови, літератури, національної перспективи та національної пам'яті тощо. Прагматична вагомість також посилюється здатністю публіцистичного досвіду дисидентів служити моделлю парадигмальних пошуків сучасної української публіцистики.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній гуманітаристиці проблема публіцистики українських дисидентів, зокрема в контексті аналізу шістдесятництва, осмислювалася неодноразово,

про що свідчать ґрунтовні аналітичні дослідження О. Зарецького («Офіційний та альтернативний дискурси: 1950–80-ті роки в УРСР», 2008), Р. Корогодського («Брама світла: Шістдесятники», 2009), О. Обертаса («Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і — початок 1970-х років)», 2010), О. Рарицького («Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників)», 2016), Д. Стуса («Василь Стус: життя як творчість», 2015), Л. Тарнашинської («Сюжет доби: дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття», 2019), С. Беллеци («Берег очікування: культурна історія українських шістдесятників», 2024); численні статті Н. Дзьомби, Н. Зборовської, М. Льницького, М. Коцюбинської, І. Павлюка, В. Панченка, О. Пахльовської, Л. Ромащенко та багатьох інших.

Багатопланову панораму українського руху опору представляє впорядкована О. Сінченком антологія «Дисиденти»; поліфонію ідей і людських доль — збірка розлогих інтерв'ю «Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами», збірки літературно-критичних есеїв, статей, виступів І. Дзюби («Україна у пошуках нової ідентичності», «З криниці літ»), М. Павлишина («Канон та іконостас»), Є. Сверстюка («Блудні сини України») та ін.

Загалом увага науковців зосереджена, з одного боку, на комплексному дослідженні самвидавної діяльності «генерації незгідних», з другого — на цілісному або фрагментарному аналізі публіцистики окремих персоналій шістдесятників. Утім попри науковий інтерес говорити про остаточні висновки й узагальнення щодо зазначеної проблеми наразі видається недоречним. Дослідницьку увагу варто сфокусувати на осмисленні ідей дисидентів, спрямованих на викриття різних форм «російської денационалізації та російщення України» (вислів Н. Дзьомби), іншими словами, на викриття радянських наративів «дружби братніх народів» чи «возз'єднання народів», що систематично використовуються Росією для виправдання агресії проти України і збереження контролю над її суспільством.

Публіцистичні праці дисидентів, зокрема стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» та памфлет Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», що спростовують усталені радянські міфи і стереотипи, ще не стали об'єктом системного наукового осмислення. У сучасних кризових умовах російсько-української війни ідеї українських дисидентів, що репрезентують не тільки нову інтерпретацію подій і явищ, а й стали національно зорієнтовані цінності та ідеї, набувають особливого значення та потребують ґрунтовного аналізу.

Методологія дослідження. У статті застосовано комплексний підхід, що базується на поєднанні загальнонаукових і літературознавчих методів. Історико-генетичний метод допоміг простежити особливості формування дисидентських ідей і їхній зв'язок із подіями 1964–1966 років, що стали переломними для українського шістдесятництва. Здійснити аналітичне прочитання публіцистичних текстів М. Брайчевського і Є. Сверстюка, розкривши приховані сенси, алюзії та підтексти, зумовлені тогочасною політичною цензурою, дав змогу герменевтичний метод. Дискурс-аналіз застосовано для дослідження способів формування альтернативного національного наративу в межах позацензурної публіцистики та виявлення стратегій деконструкції радянських ідеологічних міфів. Компаративно-типологічний метод використано для порівняння двох різних за жанром творів (трактату і памфлету), що уможливило виявлення спільних ідейних домінант і відмінностей художньо-стильових засобів.

Мета наукової розвідки — виявити й охарактеризувати ідейні домінанти і риторичні стратегії трактату «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» Михайла Брайчевського і памфлету «З приводу процесу над Погружальським» Євгена Сверстюка. Дослідження спрямоване на те, щоб на матеріалі текстів українських дисидентів 1960-х років з'ясувати специфіку реалізації стратегії опору радянській ідеології, деконструкції історичних міфів і конструювання альтернативного національного наративу як простору паралельної реальності.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: визначити умови виникнення та характерні риси «самвидавної» публіцистики як специфічного комунікативного простору; охарактеризувати систему ідейно-політичних цінностей і національних смислів, що ретранслюються через публіцистичні тексти М. Брайчевського, Є. Сверстюка, і визначити їхню роль у формуванні українського національного наративу; проаналізувати риторичні стратегії деконструкції радянського міфу «вічної дружби народів» і «добровільного входження» України до складу Росії; визначити емоційно-експресивні, риторичні засоби в публіцистичному дискурсі М. Брайчевського та Є. Сверстюка, з'ясувати їхню роль у моделюванні індивідуально-авторської картини світу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Публіцистика дисидентів виникла не в інституційному вакуумі, а як реакція на системну кризу радянської моделі після «хрущовської відлиги». Навіть в умовах тоталітарної системи вимушений процес «десталінізації» шляхом посиленої ленінізації частково розширив ідеологічні рамки, легалізував певну частину культурних надбань та історичних подій.

Послаблення ідеологічного тиску сприяло розвитку цілої генерації українських інтелігентів, згодом названих шістдесятниками, які стали носіями нових ідей, національних смислів, репрезентантами «позацензурного» слова як альтернативного комунікативного майданчика, що протистояв радянському ідеологічному монополізму. Це було покоління «інтелектуальних координаторів» (О. Забужко), «інакомислячих вільнодумців» (Н. Дзьомба), творців «поколінневої філософії» (Л. Тарнашинська), які демонстративно перенесли в царину офіційної публічності правила, прийнятні в ідеологічній системі координат лише у «сфері приватнопублічній» (В. Воронков). «Молоді гвинтики» були не знайомі із жахом своїх батьків, а отже, «дивилися на догми з точки зору мовчазного скептицизму і непомітно пересувалися на рейки мовчазної опозиції», — вважає «ідеолог безкомпромісності», один із найжорсткіших критиків радянської системи, який ніколи не йшов на угоди з КДБ, Валентин Мороз (1975, с. 51).

Публіцисти-інакодумці пройшли складний шлях від «культурологічного нонконформізму» (Б. Захаров) до відвертого громадянського протистояння

тоталітарній системі. Практика фабрикування кримінальних справ, використання каральної психіатрії, масові арешти та ув'язнення в таборах суворого режиму змусили українських інтелектуалів перейти від художніх метафор до прямого публіцистичного висловлювання і спротиву.

За задумом, суди повинні були залякати і заморозити рух, як і на початку 30-х років. Вийшло навпаки: арешти і суди 1965–1966 років вперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу. <...> Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 1965 року не загальмували, а прискорили українське відродження. Ера великого страху минула. Арешти не налякали, а викликали велику зацікавленість не тільки на Україні, але й в усьому світі. (Мороз, 1975, с. 80)

Державна монополія на засоби масової комунікації унеможливлювала легальну дискусію про статус української мови, національну й культурну ідентичність народу, про порушення прав людини та заборону віросповідання. Відтак українські інтелектуали почали створювати альтернативну систему, що стала початком розбудови нового «національного проєкту» (Я. Секо). «Коли після падіння Хрущова прочинені двері було зовсім зачинено, настала пора суворіших випробувань. На перший плян виходить критика та публіцистика і зухвало йде в самвидав» (Сверстюк, 2009, с. 63).

Публіцистика шістдесятників функціонувала у форматі «паралельної публічності», архітектура якої базувалася на трьох складниках: «самвидаві», що передбачав непідконтрольне державі тиражування текстів (передруку на друкарських машинках, переписуванні від руки тощо); «тамвидаві» (переправленні рукописів за кордон для публікації в діаспорних часописах та озвученні через так звані ворожі голоси); епістолярії як маніфесті (відкритих листах до ЦК КПРС або міжнародних організацій).

Як вважають сучасні дослідники, від «першого покошу» 1965 року до «генерального погрому» 1972 року публіцистика національного руху опору й суспільно-політичної думки функціонує на теренах України у форматі нелегального приватно-публічного самвидаву (при цьому самвидав як явище після репресій 1972 року функціонувати не припинив).

Вимушена, частково обмежена лібералізація в культурно-мистецькій сфері давала змогу проаналізувати стан національної культури, мови і літератури. Однак звернення шістдесятників до національного питання, до ідентичності українського народу і його творчості в ідеологічній системі координат одразу ж набувало характеру «політики».

Як писав уже в 1990-ті активний учасник тих процесів Євген Сверстюк, «за критичні слова

проти “старшого брата” в Україні і в Литві, в Молдавії і Бурятії хапали людей, карали і судили як за виступ проти влади, в той час як <...> “хахлів” — критикуй! Можна було відмовитись від будь-якої мови, але відмова від російської — кримінал. Зрештою, можна було в республіках зайнятись творчістю Пушкіна — і вами не буде займатись КГБ. Якщо ж ви допомагаєте відкривати російські дитсадки і школи — ваша ідейність патентована». (Грабовський, 2018)

Відомий своїми гострими критичними виступами інтелектуальний лідер національно-демократичного руху публіцист Євген Сверстюк — серед тих, хто демонстрував опозицію режимові, його найбільш одіозним представникам у республіці. Його памфлет «З приводу процесу над Погружальським» як реакція на спалення відділу української в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР, що сталося в 1964 році, є одним із найвизначніших зразків української самвидавної публіцистики ХХ століття. Відредагований І. Світличним (в окремих версіях — написаний у співавторстві зі Світличним) задля унеможливлення розпізнавання авторського стилю, він активно поширювався в самвидаві, а в 1965 році таємно доправлений за кордон і надрукований у журналі «Сучасність».

В Україні виготовлення, зберігання й поширення публіцистичного твору Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським» розглядалося владою як

як небезпечний державний злочин, який карався на основі сумнозвісних «політичних» статей кримінального кодексу.

Так, поширення памфлету в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка стало приводом для порушення кримінальних справ в серпні 1965 року проти львівських інакодумців Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Косіва, Мирослави Зваричевської та ін.

Органами КДБ була припинена спроба житомирського лінотипіста, початкуючого поета, брата відомого українського письменника Валерія Шевчука — Анатолія Шевчука, розтиражувати памфлет на обладнанні місцевої друкарні. (Бажан & Данилюк, 1997, с. 177)

Після активного розголосу історії про сплановану акцію зі знищення «пам'яті нації» (вислів Є. Сверстюка) спецслужби кинули величезні ресурси на пошук автора памфлету. КДБ активно залучало філологів (часто під тиском або з-поміж лояльних співробітників університетів) для його ідентифікації: порівнювали текст зі статтями підозрюваних, робили аналіз лексики, синтаксичних конструкцій тощо. Текст «З приводу процесу над Погружальським» написаний надзвичайно талановито, що допомогло слідчим звузити коло підо-

зруваних до невеликої групи інтелектуалів. Головним ідеологом тексту було визнано Є. Сверстюка, який володів характерним стилем письма — з безкомпромісністю моральних норм і принципів, експресивним фактографізмом і філософічністю.

В основі памфлету — факт зумисної пожежі в Публічній бібліотеці та судовий процес над палієм Віктором Погружальським, працівником цієї академічної установи. Тоді згоріло близько 500 000 одиниць літератури (стародруків, рідкісних книжок, рукописів, раритетних видань), згорів архів Центральної Ради, згоріли «спеціальні фонди українки, які до 1932 року збиралися за вказівкою М. Скрипника, а потім, після усунення М. Скрипника, були “засекречені”, як і вся українська історія. Згоріла картотека, так що неможливо навіть відновити реєстр книжок, які знищені» (Сверстюк, 1965, с. 79).

Частина з раритетної українки не була описана й розібрана, а отже, за словами автора, «частка української культури» назавжди була втрачена для історії. В офіційній версії слідства все зводилося до «дрібного хуліганства», «чергової пригоди багатоженця Погружальського» чи «особистої помсти» ображеного працівника дирекції бібліотеки. Замовчувалось ідеологічне підґрунтя нищення саме українських фондів.

Публіцистична праця «З приводу процесу над Погружальським» має чітку соціально-політичну спрямованість та апелює до масштабних проблем радянського колоніалізму й русифікації України. Ідейна домінанта — викриття політики цілеспрямованого етноциду та нищення культурної пам'яті українського народу під прикриттям «побутового злочину». Твір Є. Сверстюка має виразні жанрові ознаки памфлету. Чітка логіка аргументації, виразна тенденційність, документальна точність (опис судового процесу над співробітником бібліотеки Погружальським, акценти на підготовці до підпалу та неорганізованому гасінні пожежі тощо) поєднуються з гострою сатирою, емоційною експресією і глибоким філософським аналізом. Цілковито очевидно, що публіцист піддає сумніву офіційну версію виникнення пожежі в найбільшій українській бібліотеці, чітко вказуючи на політичний характер злочину та його спрямованість проти української культури.

Факт знищення унікальних українознавчих видань і рукописів автор розглядає в контексті вікової колонізаторської політики російської імперії, яку продовжила реалізовувати радянська влада:

Виморивши голодом мільйони українців у 1933 році, закатававши кращих представників нашої інтелігенції, душачи найменшу спробу мислити, із нас зробили покірних рабів. <...> Відібрати мову? Це робиться щодня. В містах вона давно на становищі прибиральниці, а в селах калічиться, як порепані на буряках руки колгоспниці.

Знищити пам'ятки культури? Зірвали найстарішу Десятинну церкву, знищили Михайлівський і Успенський собори, а зараз руйнують найстародавніші церкви по селах... <...>

Історію України заховали від нас і стали випалювати її «каленим железом». (1965, с. 81)

Акцентуючи на фальсифікації, державному вандалізмі, Є. Сверстюк відходить від сухого «протокольного» викладу. Для створення потужного емоційного впливу використовує в тексті широкий спектр емоційно-експресивних і риторичних засобів. Так, скажімо, гострі інвективи автор спрямовує на адресу радянської влади, що втілює політику «російського великодержавного шовінізму», давно реабілітованого в «колоніальній імперії, яку називають ССРСР» (1965, с. 82). Прикметно й доволі сміливо як для 1964 року подає характеристику генеральному секретареві компартії, саркастично називаючи його «верховним балакуном», а комуністів — «партійними царистами»; чи іронічно згадуючи «куцу сталінську конституцію», «історію російських царів», яку «діти вивчають у школі».

Публіцист активно використовує образи, що апелюють до почуття болю та гніву, як-от: «попіл нації», «храм, де відроджується душа», «крижаний подих русифікації», «хмара війська» тощо. Трагедію бібліотеки порівнює з актами вандалізму античності та середньовіччя, що надає події масштабу загальнолюдської катастрофи. Майстерно використана в памфлеті антитеза («Шовінізм вас душить, а ви кланяєтесь його інтернаціональному мундирові. Він глузує з вас, а ви кланяєтесь в любові до “великого російського народу”» (1965, с. 82)) посилює емоційність і виразність тексту, робить думку автора афористичною.

Твір насичений прихованими та прямими алюзіями на творчість Тараса Шевченка, зокрема на поему «І мертвим, і живим...», поезію «Мені однаково, чи буду...» Натяки на історію підпалу національних бібліотек у Самарканді (Узбекистан) і Ашхабаді (Туркменія) розширюють контекст від конкретного кримінального процесу в Києві до боротьби за виживання поневолених у Радянському Союзі народів. Історичні алюзії (образи інквізиції, середньовічних публічних спалень, образ чорносотенного ланцюга та ін.) — не просто стилістична краса, а потужний інструмент легітимізації протесту. Автор свідомо виводить локальну подію (пожежу в Києві) у площину світової історії, ставлячи радянську владу в один ряд із найвідомішими варварами людства.

Риторичні запитання не тільки активізують діалог із читачем, а й підкреслюють абсурдність ситуації, як-от: «Як може згоріти в середині ХХ ст. найбільша наукова бібліотека, та ще й у центрі столичного міста?»; «Як могла статися ця неймовірна трагедія?»; «Якщо кляп у роті і таємне знищення політичних противників — демократія, то що ж тоді фашизм?» (1965, с. 78, 79, 83).

Загалом текст памфлету «З приводу процесу над Погружальським» побудований за законами класичної риторики, де логічні докази чергуються з патетичними зверненнями («Українці! Чи знаєте, що вам спалено?»), апеляцією до національної гідності та вимогою припинити мовчання:

ДУМАЙТЕ...

Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш його духа. Звичайно, коли в народі є дух боротьби. Але коли немає того духа — він стає мертвим. Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу — його життя залежить від нашої готовності постояти за себе. (1965, с. 84)

Усе це трансформує судовий репортаж у маніфест національного опору.

Публіцистичний діалог щодо деколонізації національної свідомості, який розпочав Євген Сверстюк у памфлеті про Погружальського, продовжив у статті «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» Михайло Брайчевський. Якщо літературознавець Є. Сверстюк, апелюючи до читацької аудиторії, використовує патос і етос, міркує як пророк і моральний авторитет, то професійний історик М. Брайчевський діє як науковець, звертаючись до логіки та фактів. Зрештою, тексти обох публіцистів спрямовані на деконструкцію радянської імперської міфології та звільнення української свідомості від колоніальної залежності.

Стаття «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» написана 1966 року, однак в Україні не була опублікована. Офіційні часописи відмовлялися друкувати: поперше, автор критикував радянську концепцію возз'єднання України з Росією; по-друге, 1968 року він підписав відкритий лист української інтелігенції до радянських керівників (так званий Лист-протест 139-ти, або Київський лист) із вимогою припинити політичні судові процеси над відомими дисидентами — О. Гінзбургом, Ю. Галанським, О. Добровольським і В. Лашковою. Спочатку твір поширювався самвидавом, а в 1972 році вийшов брошурою у канадському видавництві «Нові дні», що стало причиною звільнення М. Брайчевського з Інституту археології АН УРСР уже вдруге. На цей раз відсторонення від академічної науки пройшло, за словами вченого, «на більш суворих засадах — “із забороною писати й малювати”» (Брайчевський, 1997, с. 218).

Стаття «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» базувалася на основі наукової верифікації української історії. Попри те, що автор скромно називає твір «критичними замітками» (у виданні «Нові дні» — «критичні зауваги»), можна за жанровими ознаками (структурованістю, детальним обґрунтуванням авторської концепції, логічною аргументацією, високим рівнем узагальнень тощо) визначити

його як науково-публіцистичний трактат. Працю написав історик, однак її структура, метафорика та риторика мають виразну публіцистичність.

Весь текст побудований на протиставленні офіційної «тези» (міфу) та історичного «факту» (реальності), що створює ефект поступового прозріння читача. Цілком легітимною «зброєю» автора є мова науки (факти, дати, цитати історичних постатей, класиків марксизму тощо), що природно поєднується з публіцистичними прийомами (інтелектуальною іронією, риторичними фігурами, афористичністю). Прикметною є також стратегія: щоб перемогти ворога на його ж полі, М. Брайчевський часто використовує цитати класиків марксизму-ленізму проти самої радянської влади, викриваючи її цинізм і невідповідність власним гаслам про «самовизначення націй».

Основною темою трактату «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції» є наукове спростування радянської ідеологічної концепції про «добровільне возз'єднання» України з Росією та доведення колоніального характеру політики Російської імперії щодо України. Термін «возз'єднання» — головний об'єкт аналізу, досліджений із філологічного та історичного погляду. М. Брайчевський ставить під сумнів офіційну радянську тезу, згідно з якою події 1654 року були «споконвічним прагненням українського народу». Він доводить, що «возз'єднання» — це штучний і політично заангажований термін, точніше — ідеологічний евфемізм, який приховує акт анексії та колонізації України.

Автор іронічно зауважує, що не можна «возз'єднати» ті народи, які протягом століть розвивалися як окремі етноси з різною політичною культурою.

Україна ніколи не була відторгнута від Росії; ідеться про різні народи, що зформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах. <...>

«Возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства. (1972, с. 10)

Відтак публіцист робить висновок: ідеологічна вивірена «формула про об'єднання двох народів» є «абсолютна нісенітниця», «елементарне невігластво», а «Переяславський акт» — це «союз коня і вершника, в якому Росія відіграла роль останнього» (1972, с. 33).

М. Брайчевський блискуче висміює концепцію, згідно з якою колонізація України Росією була «кращою», ніж інші. Він доводить, що для нації будь-яка втрата незалежності є катастрофою, незалежно від імені загарбника. Однозначно відкидає радянський міф про Росію як захисницю України у війні з турецько-татарським військом. Андрусівський договір, підписаний у січні 1667 року між Росією і Річчю Посполитою, називає актом загар-

бання лівобережних земель України російським царизмом і «виявом колоніалістських тенденцій», у результаті якого на українських землях було запроваджено «найдикунськіша форма кріпацтва», а позбавлені самоврядування міста переживали соціально-економічний занепад. Отже, через аналіз подій XVII століття автор транслює смисл національної втрати, зворотного руху України: від прогресивних європейських форм до азійського деспотизму.

Вибудовуючи дихотомію «воля (до ‘возз’єднання’) — рабство (після ‘возз’єднання’)), публіцист руйнує радянський міф про те, що до «возз’єднання» Україна перебувала в стані хаосу, а після — у стані «золотого віку». Він трактує українську історію середини XVII століття з державницьких позицій, представляючи Україну як самостійний суб’єкт історії. Вимальовує образ козацької держави не як «бідної родички», яка благає про захист, а як про повноцінного геополітичного гравця, що веде складну дипломатичну гру з Варшавою, Стамбулом і Москвою, проводить незалежну політику зі Швецією та Трансільванією. «Країну майже з стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алепський» (1972, с. 65), з розлогою мережею братських шкіл, високим рівнем освіти і європейською системою викладання (за зразком єзуїтських колегіумів) у Києво-Могилянській академії.

Аргументацію теоретичних міркувань і висновків М. Брайчевський посилює за допомогою публіцистичних прийомів, що поєднують логічність із емоційністю. Текст трактату, попри виразну наукову тональність, насичений афоризмами («націоналізм пригнобленої нації завжди є відповіддю на шовінізм нації імперіялістичної» (1972, с. 25)), риторичними запитаннями («хіба збагачення грабіжника може бути виправданням самого пограбування?» (1972, с. 42)), алюзіями («“фіговий листок” найменшого зла» (1972, с. 39)); «стародавнє міркування, в якій мірі хрін є солодшим від редьки» (1972, с. 40)); «поряд з Росією знаходиться достатня кількість претендентів-розбійників, ладних прибрати до рук, що де погано лежить» (1972, с. 40)). Повернувши словам їхні справжні значення (наприклад, загарбання замість «допомоги», анексія замість «возз’єднання», русифікація замість «культури» та ін.), публіцист вириває українське минуле з контексту «історії Росії» та повертає його в контекст власної національної логіки.

Висновки

У результаті дослідження виявлено, що український дисидентський рух 1960-х років виробив цілісну стратегію деколонізації національної свідомості, засновану на поєднанні наукової верифікації історії та морально-етичного відродження нації. Антиколоніальний дискурс шістдесятників мав дворівневу структуру. Якщо М. Брайчевський у трактаті «Приєднання чи возз’єднання?» діяв через раціональну деконструкцію (спростування імперських історичних міфів на рівні фактів

і логіки), то Є. Сверстюк у памфлеті «З приводу процесу над Погружальським» застосовував емоційно-риторичну сугестію, апелюючи до гідності й національної честі. Разом ці тексти забезпечували комплексний вплив на аудиторію, руйнуючи й інтелектуальні, і психологічні кайдани колоніальної залежності. Викриття ідеологічних евфемізмів (заміна «возз’єднання» на «приєднання» в М. Брайчевського та визначення «побутового підпалу» як «державного вандалізму» у Є. Сверстюка) нівелювала в ідеологічній системі координат монополію центру на інтерпретацію реальності.

Спільним для обох праць є факт повернення Україні статусу активного суб’єкта історії та культури. Історик М. Брайчевський відновив політичну суб’єктність козацької держави в європейському контексті, а філософ і літературознавець Є. Сверстюк обґрунтував духовну суб’єктність нації, для якої культура і пам’ять є екзистенційними цінностями, що потребують захисту від імперських зазіхань.

Окреслена в розвідці проблема має вагомий перспективи для подальшого вивчення. Зокрема, важливим є спрямування дослідницької уваги на комплексний аналіз ідей дисидентів, пов’язаних із виявленням різних форм російської денаціоналізації й русифікації України та викриттям радянського нарративу про «братні народи». Оскільки у вітчизняній науці ще зарано говорити про остаточні узагальнення щодо цієї проблематики, подальші розвідки можуть зосереджуватися на стратегіях деконструкції імперських міфів. Крім того, перспективним є вивчення публіцистичного досвіду дисидентів як моделі для парадигмальних пошуків і розвитку сучасної української публіцистики.

Покликання

- Бажан, О., & Данилюк, Ю. (1997). Правда про «справу Віктора Погружальського», або Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1–2(4–5), 177–185. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/37703>
- Брайчевський, М. (1972). *Приєднання чи возз’єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Нові дні. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1557/file.pdf>
- Брайчевський, М. (1997). Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком. *Український історик*, 1–4, 217–221.
- Грабовський, С. (2018, 5 квітня). Протест проти репресій і трое його ініціаторів. *Світ-інфо*, 124, 11. URL: https://svit11.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/04/s_124.pdf
- Мороз, В. (1975). *Есеї, листи й документи*. Сучасність.
- Обертас, О. (2010). *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і — початок 1970-х років)*. Смолоскип.
- Сверстюк, Є. (1965). З приводу процесу над Погружальським. *Сучасність*, 2, 77–84. <https://diasporiana.org.ua/periodika/2750-suchasnist-1965-ch-2>
- Сверстюк, Є. (2009). Шістдесятники і Захід. У *Правда полинова* (с. 58–71). ВД «Києво-Могилянська академія».

References (translated and transliterated)

- Bazhan, O., Danyliuk, Yu. (1997). Pravda pro "spravu Viktora Pohruzhalskoho", abo Khto i chomu zdiisnyv pidpal Derzhavnoi publichnoi biblioteki AN URSR [The truth about the "Viktor Pohruzhalskyi case" or Who and why committed the arson of the State

- Public Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1–2(4–5), 177–185. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/37703>
- Braichevskiy, M. (1972). *Pryiednannia chy vozziiednannia? Krytychni zauvahy z pryvodu odnii kontseptsii* [Accession or reunification? Critical remarks on one concept]. *Novi dni*. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1557/file.pdf>
- Braichevskiy, M. (1997). Yak Prezydiia Akademii rozpravialasia z nepokirnym istorikom [How the Academy Presidium dealt with a rebellious historian]. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4, 217–221.
- Hrabovskiy, S. (2018, April 5). Protest proty represii i troie yoho initsiatoriv [Protest against repression and its three initiators]. *Svit-info*, 124, 11. https://svit11.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/04/s_124.pdf
- Moroz, V. (1975). *Esei, lysty y dokumenty* [Essays, letters and documents]. Suchasnist.
- Obertas, O. (2010). *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i — pochatok 1970-kh rokiv)* [Ukrainian samvydav: literary criticism and journalism (1960s — early 1970s)]. Smoloskyp.
- Sverstiuk, Ye. (1965). Z pryvodu protsesu nad Pohruzhal'skym [Regarding the Pogruzhal'sky trial]. *Suchasnist*, 2, 77–84. <https://diasporiana.org.ua/periodika/2750-suchasnist-1965-ch-2>
- Sverstiuk, Ye. (2009). Shistdesiatnyky i Zakhid [The Sixties and the West]. In *Pravda polynova* (pp. 58–71). PH “Kyievo-Mohylianska akademiia”.

Oksana Filatova

Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Mykolaiv, Ukraine

UKRAINIAN SAMVYDAV OF THE 1960S AS A SPACE OF PARALLEL REALITY: IDEOLOGICAL DOMINANTS AND RHETORICAL STRATEGIES IN THE PUBLICISM BY M. BRAICHEVSKYI AND YE. SVERSTIUK

The article examines the specifics of the functioning of Ukrainian uncensored journalism (*samizdat*, Ukr.: *samvydav*) in the 1960s as an instrument of intellectual resistance to the Soviet totalitarian system. The relevance of the topic is based on the need to rethink the origins of the modern decolonization of the Ukrainian humanitarian space through the analysis of M. Braichevskiy's treatise *Accession or Reunification? Critical Remarks on One Concept* and Ye. Sverstiuk's pamphlet *About the process of Pogruzhal'skyi*, which laid the foundations of national revival.

The subject of the study is ideological and semantic dominants, rhetorical strategies and mechanisms of refutation of colonial ideologies in the journalistic texts of M. Braichevskiy and Ye. Sverstiuk. The article uses a comprehensive approach based on a combination of general scientific and literary methods: historical-genetic, hermeneutic, comparative-typological, and the method of discourse analysis.

The results of the study have shown that these texts, despite the genre difference, form a single discursive strategy for overcoming colonial dependence. The study revealed that M. Braichevskiy employs a logical-rational method to deconstruct the official Soviet historiographical concept of 1654. Through the analysis of terminological substitutions, the historian returns to Ukraine the status of a subject of international law of the 17th century and refutes the ideology of “eternal friendship of peoples”.

At the same time, Ye. Sverstiuk's pamphlet is regarded as an example of emotionally expressive invective. Using the arson attack on the State Public Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR as a metaphor for the destruction of national memory, the author appeals to moral and ethical principles — dignity and responsibility toward future generations.

The common point of both works is the recovery of Ukraine's status as an active participant in history and culture. M. Braichevskiy restored the political subjectivity of the Cossack state in the European context, and Ye. Sverstiuk substantiated the spiritual subjectivity of the nation, for which culture and memory are existential values that require protection from imperial encroachments.

Keywords: dissident; *samvydav*; journalistic discourse; imperial myth; national narratives; rhetorical strategies; ideological dominants.

*Стаття надійшла до редколегії 14.03.2026
Прийнято до публікації 23.06.2026
Опубліковано 30.06.2026*